

ПОГЛЕД КЪМ НАЗВАНИЯТА НА СЕЛИЩАТА В РУСЕНСКО

Николай Ненов

“Названия на селищата в Русенско” се нарича изследването на Н. Ковачев и Л. Минева-Ковачева, публикувано в Известията на Института за български език през 1969 г. То се спира на 40 селища от Русенска околия и включва не само ономастична информация, но и археологически сведения, местни предания, разкази на пътешественици. В резултат е налице текст с изключително значение за краезнанието.

Нашият поглед към ситуацията идва за да уплътни значението на интердисциплинарността, като предложи и етноложки подход в проучването на селищните названия. Лингвистичните проучвания съсредоточават своите търсения най-често върху самата лексема, като по този начин преодоляват нейният контекст. В случая, при разглеждането на селищни названия, някои от които известни от времето на Второто българско царство или от началото на 15 век, не може да не подчиним изследователската си стратегия на спецификата на собственоетничния модел за усвояване и именуване на пространството.

Усвояването на етничната територия, неразделна част от който процес е именуването на пространството – появата на макро и микро топоними, както и на селищата като опорни точки на социума в него, се обвързва с началните векове от историята на България. Етничното землище се усвоява чрез матрици от българската митопоетична традиция, с помощта на които се ограничават, поделят и означават (именуват) най-важните обекти – т. е. пространството се структурира по собственоетничния модел за организация на космоса. Основните точки в тази своеобразна мрежа са запазени до наши дни във фолклорните

макротопоними от типа Черно море, Бял Дунав, Стара планина, Пирин (Калоянов 1989: 75). От своя страна регионалното усвояване включва елементи от митопоетичната картина за свят, но отразява и поминъчни или административни различия, влияние на култови центрове.

В настоящото съобщение ще се спрем на няколко случая, в които е наложителна намесата на етнолог, заради необходимостта от изясняване на именуването в специфичен фолклорен контекст.

КОШОВ. За селищното име Кошов, авторите Ковачев и Ковачева пишат “Неправилна е народната етимология, която дири произхода на името от *кошута*, по скалата *Кошута*, с изкуствена пещера и манастир. То може да произлиза от стб. *кошь* ‘кош, кошница’, тъй като се намира в дълбоката, кошовидна част на речната долина, оградена от отвесни скали... или от ЛИ Кошо.” (Ковачев, Ковачева 1969: 224-225) При положение, че всички села в Русенското Поломие имат локализация като описаната – намират се в долината край отвесни скали, подобно обяснение звучи донякъде наивно. Пренебрегването на фолклорната информация, отхвърлянето на въздействието на религиозния център – манастирът Кошута, категоричното разграничаване от “народната етимология” в случая дори подчертава научността на изследването – пред нас се оформя специфична изследователска позиция, в която прозира идеологизирания дух на епохата – “повелите на времето”, което държи да подреди света на научна основа, маркирана от специфична идеология.

Манастирът Кошута е един от трите скални манастира, разположени северно от Средновековния град Червен. Другите два са Голям Рай манастир и Малък Рай манастир. Специалистите виждат знаково присъствие в оформилата се триада от два мъжки персонажа – Голям и Малък и един женски. Успоредици се откриват в началото на годината, където подобна триада оформят трите първи месеца – Голям и Малък Сечко с Баба Марта, както и първите три дни от подреденото време след “мръсниците” – Йордановден, Ивановден и Бабинден. На топонимично ниво примери се откриват в названията на върховете Голям и Малък

Богдан в Сърнена гора, както и Големия и Малкия Мартол до Марин рът край с. Аспарухово, Провадийско (Калоянов 1989: 90).

В коледна песен от Северна Добруджа станеник посреща Самси Господ, Божа майка и свети, които отиват при него яздейки животни – Самси Господ на сур елен, Божа майка на кошута (СбНУ 35, с. 55, №5). Обвързаността на персонажа Божа майка с образа на кошута е била дотолкова позната, че до средата на XX век не е имало нужда тя да бъде доказвана, както личи от употребата на тази специфична двойка в “Старопланински легенди” на Й. Йовков. Ето защо за нас присъствието на топонима Кошута, разгледан в контекста на фолклорната митопоетична образност, е знаков за ситуацията. Манастирът с патрон Света Богородица и прозвище Кошута по всяка вероятност е притежавал близкото село, което носи неговото име. Ситуацията има много успоредици – днешният манастир на Свети Димитър Басарбовски близо до Русе е притежавал селото Басарбово още от времето на влашкия войвода Иванко Басарба; Манастир при Горно Павликене до Ловеч също е известен само по своето прозвище Ястреба. Тези и други съществуващи примери ни дават възможност да видим в селищното име Кошов проекция на местната професионална история, което след западането на манастира Кошута е запазило името си, достигнало до нас в своеобразна османо-турска форма, позната и от документи след 15 век.

РУСЕ-ГЮРГЕВО. През своето съществуване селището с название “Русе” е българско по характер и функции – тъкмо затова търсим основанията за именуването му в българската ономастична традиция. В битието си на български град, Русе има две названия, бележещи етапи от неговото съществуване и, същевременно – специфичната гледна точка на ономатета, отразяваща менталните нагласи на тогавашното общество. Тези названия са “Русе” и “Гюргево”. Двете имена се свързват с българска крепост в долното течение на р. Дунав, представляваща един град, част от укрепителната линия по границата (Никопол и Холъвник, Русе и Гюргево, Силистра и Калъраш);

доказват го и запазените названия в историческите документи от 14–15 век (Кузев 1978: 75).

В своето изследване върху названията на селищата в Русенско Н. Ковачев и Л. Ковачева подкрепят мнението на Ст. Младенов за произхода на името на града – от индоевропейския корен **ru* – река, поток или от стб. “*роус*”, търсейки възможна връзка със средновековния Червен. Двамата автори не се ангажират да посочат правдоподобна етимология “поради недостатъчните археологически проучвания на Русе и Червен” и предполагат чисто хипотетично съществуването на “латино-романо-гръцко название от типа *Russocastrom*”, от което било калкирано названието Чръвенъ градъ (Ковачев, Ковачева, 1969: 232–233).

Актът на именуване е специфична дейност и по принцип възхожда към сакралната сфера; ако дадена номинация не е дело на демиурга, то тя е съобразена със съществуващата религиозна система, формираща представата за пространството, поделено на усвоени и чужди пространства, населявано от реални и въображаеми същества. За да намерим мястото на разглеждания от нас обект, ще трябва да го поставим в широкия контекст на фолклорната култура, функционираща като система от строга вяра, забрани, фабулати и знаци. За целта ще се спрем и върху един от примерите за номинация на селища от региона, появил се в резултат от активно митологично присъствие в полето на фолклорното съзнание.

Н. Ковачев и Л. Ковачева определят преданието за произхода на град Русе от името на Руса кръчмарица като форма на народна етимология. И то наистина е такова. Както знаем, народната етимология е проява на фолклора, която издава не толкова произхода, колкото загубата на системност и приемственост в сферата на фолклорното знание. Непознаването на контекста на функциониране на подобно знание издига преграда пред изследователя. Такъв е примерът с именуването на село Мечка, което се намира на 10 км. западно от Русе, на р. Дунав. За споменатите изследователи то се обвързва с названието на животното “мечка” (Ковачев, Ковачева, 1969: 227).

Според фолклорно предание от с. Мечка “по татарско време” една мечка започнала да се появява край кладенците, като се превръщала в кадъна или кокошка с пиленца. Фолклорните образи “кадъна” и “кокошка с пиленца” имат категорична астрална символика, която се потвърждава от присъствието на кладенец – място за наблюдение на нощното небе във водото огледало, един от топосите за “пътуване” към астрален обект в надир. Самото название “мечка” е част от “звездната” номенклатура, срв. названията Голяма и Малка мечка. Ако приемем, че “татарското” време бележи нехристиянския характер на ситуацията, то скритият (компресиран) сюжет на преданието, явно подсказва връзка с реалии от времето на старобългарското езичество. В непосредствена близост до селото, на брега на р. Дунав, се изправят два скални масива, наричани Стълповете, а местността наоколо – Стълпище или Дикилиташ. Така поставено в естествената му среда – във фолклорен контекст, селищното название “Мечка” говори за връзка на поселението с близък култов център, средоточие на който са били ритуалните каменни модели на съзвездията Голяма и Малка мечка.

Ще спомена и това, че първите археологически разкопки на кастела Тримамииум, проведени през 2006 г. от археолога на Русенския музей Върбин Върбанов, в непосредствена близост до Стълповете, показваха активен живот от старобългарската епоха върху развалините на римската, в периода IX–XI век.

Предположението на Раковски за произхода на названието РУСЕ от името на фолклорния персонаж “Руса” (мома Руса, баба Руса), намира подкрепа в известното предание за произхода на названието на град Видин, в основата на което стои персонажът Баба Вида. Вида (мома или баба) също е добре известен фолклорен образ, най-често демонологичен, разпространението му е общобългарско, присъства в коледни, лазарски и хороводни песни. Обвързването на наименованието на селище с персонаж от фолклорната митология не е изолиран случай, а успоредната в назоваването на крепости говори за изграден механизъм за именуване, съобразно спецификата на етнокултурния модел.

Съществена специфика в названията “Русе” и “Гюргево” е техният характер на топоконфесионими. Такива названия съхраняват сведения за конфесионалната история на социума (Малчев 1996: 192). Двете най-стари църкви в града – “Свети Георги” и “Света Троица” косвено свидетелстват за конверсията и настъпилата в резултат на това промяна в името и патрона на града – около Петдесетница, храмов празник на църквата “Св. Троица”, се разполага във фолклорния празничен календар и Русалската неделя, по името на който се появява персонажът Руса мома. Нейните функции във фолклора се обвързват с предводителство и покровителство на младежки военизирани дружини.

Така РУСЕ, първото от названията на града бележи времето на старобългарското езичество, а второто, ГЮРГЕВО – християнско присъствие, заменило функционално един персонаж с друг, тъй като е известно още от старобългарския разказ за Чудото с българина, че Свети Георги е покровител на младите войни. Активните структури на посветителните обичаи съхраняват и двете названия на персонажа покровител, но поставят смислова разлика в употребата им, подчертана от опозицията Неофициално: Официално (Ненов 2001: 13–20).

КРАСЕН. Името е фиксирано в Житие на търновския патриарх Йоаким I, който изсякал пещера над Красен, а после основал и манастира на Архистратега Михаил, днешния Ивановски скален манастир (Снегаров 1956: 166–167). Безспорно етимологията на названието е обвързана с корена *крас* в стб. *краса*, “хубост, украсявяне”. Причините, за да се именува по този начин селището, някои специалисти търсят в миторитуална перспектива – селище, разположено в непосредствена близост до миторитуален център, който носи максимална естетизирана святост – срв. производните от “-леп-”, “-крас-” и подобни, откривани в селищни названия като Прилеп и Красен (Моллов 2005: 288, в бел. б.) Три скални църкви и два манастира илюстрират значимостта на селището като християнски култов център. Красенското кале и две селища от времето на Първото и Второто българско царство допълват картината на интензивния всекидневен живот и дейност. В местността Царева локва е

открито погребение на старобългарски войн конник от IX век, с неговото въоръжение, което към момента все още е единственото у нас. В непосредствена близост се намират каменни корита, съединени с отвори и канали, наречени от К. Шкорпил “шарапташи”, които попадат сред съоръженията, бележещи местата на старобългарските езически центрове (Генчева, Ненов 1998: 47–56). Видимите следи от присъствие на специфични култове и дейности, обвързани в неделимо единство, безспорно разкриват перспектива за естетизирана святост, съхранена в името на съществуващия някога култов център.

ТАБАЧКА. Темата за именуването на Табачка се преплита с темата за нейното основаване. Пръв Карел Шкорпил записва предание, което обяснява етимологията на селищното име – *На запад от с. Табачка, в скалите на левия бряг на р. Черни Лом, има съборени изкуствени пещери. Една от тях, Дору-гечид пещера, служи до днес за кошара. По предание в тази пещера басарбовските овчари са запирали овце, които през 1836 г. са измрели от голям студ. Затова и пещерата носи название Басарбовска пещера. Тогава са дошли от град Русе табаци, от които по предание, произлязло и названието на с. Табачка* (Шкорпил 1914: 106).

За разлика от останалите случаи в този Н. Ковачев и Л. Ковачева приемат преданието като меродавно обяснение за произхода на селищното име. Добавят и данни за заселването – “Табачка. С решение на Русенския паша в края на XVIII век тук се заселват балканджии от Тревненско. Занимават се с дърводобив и въглищарство, работели в Бей чифлик, който бил към Червен. Новообразуваното село взело име Джервене махлеси, т.е. Махала Червен, която постепенно се разраства от българи, идващи от Дряновско, Габровско и Еленско. В 1880 г. селото брои 984 българи. Сегашното име на селото води начало от Табачка махала, която след 1836 г. заменя Джервене махлеси. За появата на новото название има предание. В пещерата Дуру гечит, наричана Басарбовска, през 1836 г. измират запрените овце на басарбовци. От Русе идват табаци и тук оцавят кожата на

измрелите стада. Пещерата се именува Табачка, а по нея и махалата” (Ковачев, Ковачева 1969: 235–236).

За съжаление твърденията на авторите не се подкрепят от документи, което ни кара да гледаме на тях с недоверие. Появяват се и разминавания – названията на пещерата при Шкорпил и при тях са различни. Не са известни данни за решение на “русенския паша” (не е известно кого се визира) за заселване на балканджии, в изворите селище “Джержене махлеси” не фигурира, а ако то съществуваше, щеше да бъде отбелязано в данъчните регистри, щеше да се знае колко души плащат данък и съответно – от колко къщи се състои то. Твърдението, че табачени се занимавали с дърводобив и въглищарство, е валидно по-скоро за съседното селище – Пепелина, името на което издава занаятчиите въглищари, подсигурявали с гориво пещите на желязодобивната индустрия на Средновековния Червен.

Тезата за именуването на селището заради измрелите овце, чиито кожи са ощавени на табани, поражда множество въпроси – Защо точно Табачка се именува селището, а не Табана, къде са били табаните, защо никой в селото не помни табани по реката? В Табачка помнят основателите на селото и отделните родове, но защо не се помни фамилията (родът) на този или тези, на които са били овцете. Ако зимата е била толкова тежка, защо не са измрели овцете и в съседните села, които също отглеждат овце в пещери по реката? Вероятно всичко това просто не се е случило. Възщност преданието повтаря фолклорния сюжет “Грешен хайдутин”, за измирането на овце, като причина за започване на хайдутство. Фолклорът като художествена система представя действителността специфично, нейната природа се експлицира квазиисторично, а описаното представлява възможна поетическа интерпретация на обредна ситуация. В контаминиран вариант песента с мотив “Грешен хайдутин” е записана и в Табачка (Ненов 2004: 8.15.). В по-пълните варианти се описва “сушата-кишата, зла зима, гладна година” и обяснението за започване на хайдутството заради измряло от студ стадо – овцете се трупат на куп (купен), а югичът (водачът на стадото) се слага най-отгоре, след което овчарят – бъдещ хайдутин, застава на върха, свирейки със

свирка (СбНУ 60). Тази почти ритуална обстановка се доразгръща в два варианта – “Аврамова жертва”, познат библейски сюжет, и “Грешен хайдутин”. И двата сюжета завършват с погубване на дете, което потвърждава твърдението за интерпретация на обредна ситуация (Ненов 1999: 100–114).

В описанието на “суровата зима” съзираме фолклорната вяра за функциите на началните месеци в годината – Сечко сече, Марта дере, Април кожи продава, която тук се превръща във фабула на преданието – овцете умират, одират ги и ги продават. “Преданието”, записано от Шкорпил, се е появило в резултат на настъпилите промени в аксеологическата система у българите, съвпаднали със “силната позиция” на баладното повествование, оказало се адекватно на тогавашното съзнание и потребности.

Ситуацията около именуването на селището се осветлява от друго едно допускане на Ковачев и Ковачева – “Много вероятно е, че новото название е във връзка с преселници от колиби Табаците (днес Сечен камък, Плачковци, Тревненско – бел. Н. Н.), които са продължили тук занаята си и махалата е взела тяхното име” (Ковачев, Ковачева: 236). Възможността за именуване на селище по името на друго, откъдето произхождат преселниците, е голяма, тъй като това е традиционна практика у българите. Тук е необходимо още едно уточнение – словообразователният модел на названието не е типично български.¹ В названието Табачка прозира двусъставната форма Табачкая или Табашкая – от тур. Кожарски камък, камък за обработка на кожа. Вероятно поради това название в по-късното именуване на селището (Сечен камък) от района на Плачковци през 1951 г. се пази втората съставка “камък”. Изясняването на словообразователния модел отхвърля предположението на двамата автори за съществуването на селищно образование от типа на планинските махали, което да мотивира специфичното име Табачка – “Табачка махала”.

В случая с Табачка е налице трансформиране на баладен мотив в част от местните предания, което вероятно е станало

¹ За това подсещане изказвам благодарност на проф. Т. Балкански.

тъкмо при загубата на системност в местната фолклорна култура, резултат от миграциите. Възможно е сюжетът за измирането на овцете и обработката на кожата да е част от преданията, формирани сред населението от околните селища, разпознати по-късно и актуализирани заради близостта в названието на селището, от където произлизат част от преселниците – Табачка, сега Сечен камък до село Енчевци, намиращо се между Трявна и Плачковци. Причините за актуализацията биха могли да се крият в някои директни съвпадения – сред заселниците има много скотовъдци, а животните (овце) се отглеждат в пещерите до средата на XX век. По всяка вероятност селищното название Табачка се закрепя към това селище тъкмо защото битуваният фолклорен сюжет е разпознал топоса и го е “предпочел” пред названията на селищата на останалите преселници балканджии.

Някои от посочените примери на именуване на селища очертават многоаспектната картина на света от времето на българското средновековие, достигнала до нас с помощта на фолклора и проявленията му в топонимията, преданията, обредните текстове, вярванията и представите. Други съсредоточават поглед върху състоянието на картината за свят във време, в което героичното се усеща само като конфликт в рамките на социума или семейството, а не на етноса. Примерите разкриват етапи от развитието на фолклорната менталност и по безспорен начин се обвързват с появата и утвърждаването на селищните названия през различните столетия.

БИБЛИОГРАФИЯ

Генчева, Ненов 1998 – Генчева, Сн., Ненов, Н., Двойният жертвеник при с. Красен, Русенско, В: Известия на Исторически музей – Русе, т. 5, Русе.

Калоянов 1989 – Калоянов, А., Етничното усвояване на пространството, отразено в българския фолклор (Влашка земя и Богданска), В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, т. 1, София.

Ковачев, Ковачева, 1969 – Ковачев, Н., Л., Ковачева, Названия на селищата в Русенско, В: Известия на Института по български език, кн. 18, София.

Кузев 1978 – Кузев, Ал., Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав, Известия на народния музей Варна, кн. 14, Варна.

Малчев 1996 – Малчев, Р., Конфесионални измерения на топонимното пространство, В: Ономастично и етнолингвистично пространство на езика, В.Търново.

Моллов 2005 – Моллов, Т., Етноконфесионални рефлексии в българската фолклорна демонология (1. “Рим-папа” в коледния обред от Прилепско), В: Между ангели и демони, София 2005.

Ненов 1999 – Ненов, Н., Българската хайдушка епика. Потекло и развитие, София.

Ненов 2001 – Ненов, Н., Названията на град Русе. Фолклорни модели на именуването, В: Арnaudов сборник, т. 2, Русе.

Ненов 2004 – Ненов, Н., Табачка. Теренни материали и проучвания, Русе

Снегаров 1956 – Снегаров, И., Неиздадени старобългарски жития, В: Годишник на духовната академия, 3 (29), София.

Шкорпил 1914 – Шкорпил, К., Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София.